

De duinstreek, een bijzonder bewoningspatroon in Nederland

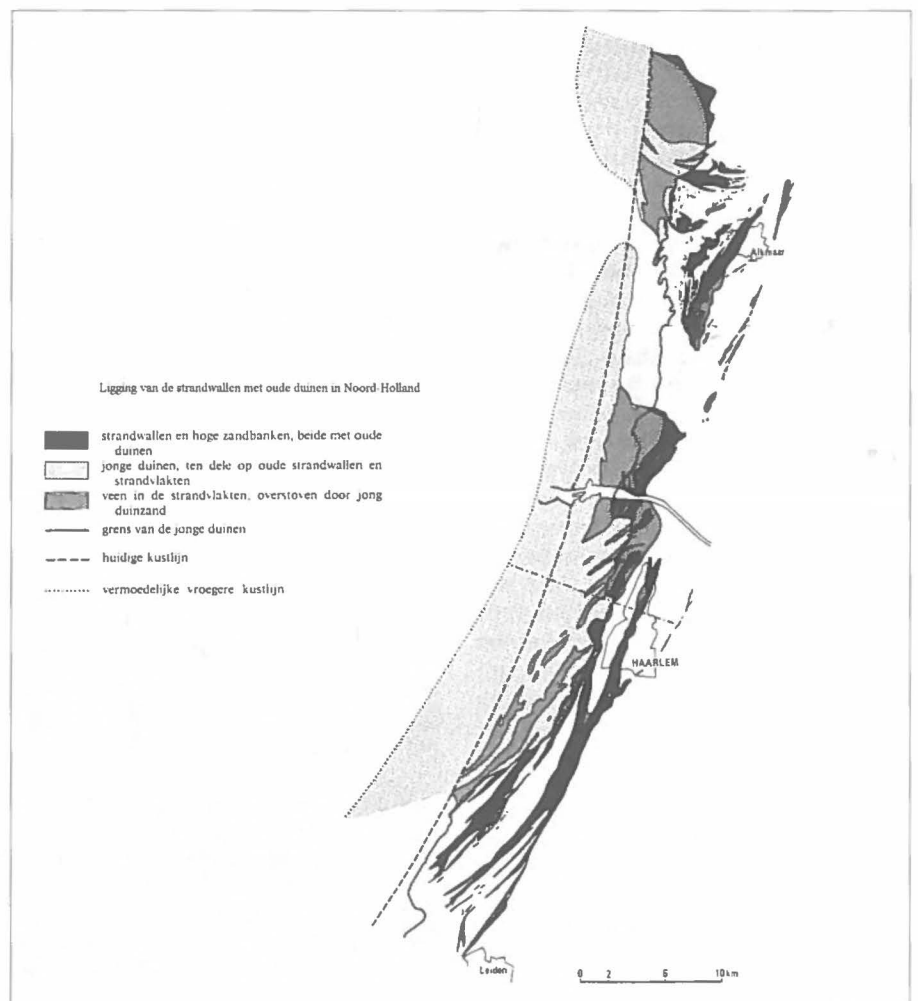
Iedereen kent de duinen. 's Zomers begeven we ons massaal richting het strand en genieten van dat 'on-Nederlandse stukje Nederland' met zijn zandige heuvels. Maar hoe is dat gebied nu precies ontstaan en wat is er nu zo speciaal aan?

EDWIN RAAP*

Het westen van Nederland wordt beschermd tegen de zee door een duingordel. Deze gordel vormt een geheel eigen landschapstype binnen Nederland: het duinlandschap. Het is van oudsher al een aantrekkelijke plek voor de mens geweest om zich te vestigen. Het duinlandschap kent een eigen specifieke bewoningsgeschiedenis en bewoningspatroon, waar de natuurlijke uitgangssituatie nog steeds in te herkennen is. In het aangrenzende veengebied is die uitgangssituatie veel minder herkenbaar. De mens heeft het landschap daar in hoge mate aangepast aan zijn wensen waardoor een 'cultuurlijker' landschap is ontstaan dan in de duinen.

ONTSTAAN

Het Westnederlandse duingebied is gevormd in het geologisch tijdvak van het Holoceen; het geologische tijdvak dat zo'n 10.000 jaar geleden begon en waarin we nu nog leven. Na de laatste ijstijd steeg de zeespiegel en liep het Noordzeebekken vol. Die stijging verliep tussen 5500 en 3000 voor Christus bijzonder snel. Door de zee werden noord-zuid gerichte zandbanken -zogenaamde strandwallen- afgezet, opgeruimd en meer naar het oosten opnieuw gevormd. Rond 300 voor Christus kwam hieraan een einde en begon de kustlijn zich naar het westen te verplaatsen. De meest oostelijke strandwallen bleven achter, terwijl er meer naar het westen nieuwe strandwallen werden gevormd. (Zie figuur 1) Op die strandwallen werden oude duinen gevormd. Dit waren lage en weinig reliëfrijke heuvels, die in weinig leken op de huidige duinen.

Ligging van de strandwallen met de oude en jonge duinen.

nen. Het gebied raakte begroeid met uitgestrekte bossen. In Holland zijn meerdere rijen strandwallen ontstaan die we tegenwoordig nog steeds als zodanig kunnen herkennen in het landschap. De herkenbaarheid zit niet zo zeer in de hoogteligging, als wel in de bewoning en het grondgebruik. In vrijwel iedere nederzetting, globaal tussen Den Haag en Alkmaar, concentreert zich de oudste bewoning op de strandwal. Voorbeelden hiervan zijn Uitgeest en Akersloot. Deze dorpen hebben een langgerekte vorm en bestaan uit meerdere parallel aan elkaar lopende linten. Het tussenliggende land is van oorsprong lager gelegen. Maar ook steden als Haarlem en Alkmaar zijn

op een strandwal ontstaan. De langgerekte vorm van Haarlem is te verklaren door haar ligging op een strandwal. In het centrum van Haarlem is op bepaalde plaatsen het hoogteverschil tussen de strandwal en de strandvlakte nog goed te herkennen, bijvoorbeeld bij de Doelenstraat richting Gierstraat.

MIDDELEEUWEN

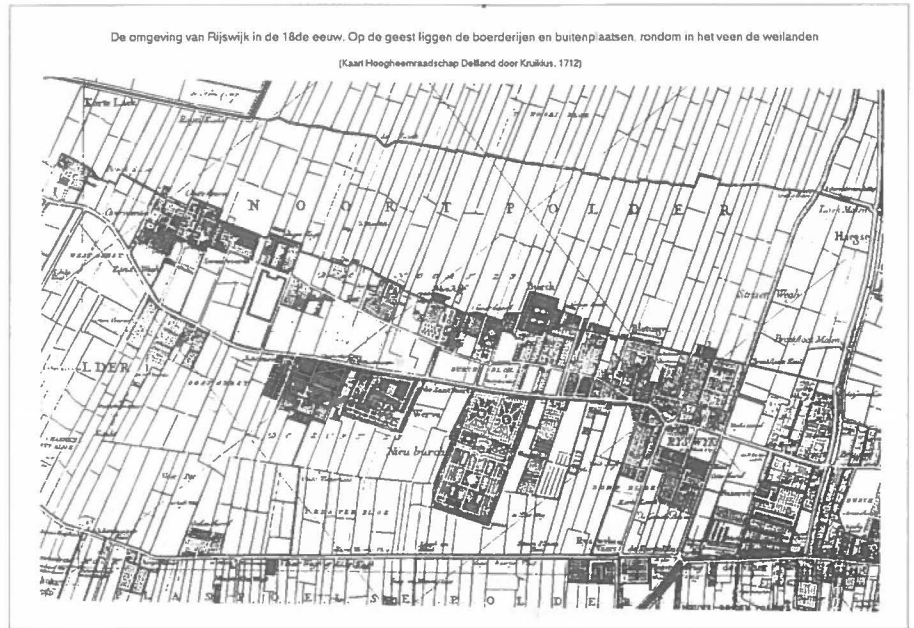
Tussen de strandwallen stagneerde de waterafvoer en trad veenvorming op. Die tussenzone wordt strandvlakte genoemd. Door een klimaatverandering (het werd warmer, als gevolg waarvan de zeespiegel bleef stijgen) en

door menselijk handelen (ontbossing) zijn op de oude duinen vanaf de elfde en twaalfde eeuw jonge duinen ontstaan; de tegenwoordige duinen. In de Middeleeuwen begon het zand massaal te stuiven en dit proces is pas in de negentiende eeuw tot staan gebracht door middel van herbebossing. De jonge duinen zijn in het algemeen veel hoger dan de oude duinen. De toppen van de jonge duinen liggen tot 35 meter boven NAP. Overigens is alleen de westelijke strook oude duinen overstoven. Dit heeft twee redenen: de mens wist de oostrand met succes te verdedigen tegen verstuingen. Voorts zullen de westenwinden niet zo sterk zijn geweest, dat ze verder landinwaarts -en over de hoge nieuw gevormde duinen heen- ook voor verstuingen zorgden. De oude duinen die in het oosten aan de oppervlakte bleven liggen, zijn vanaf de zestiende eeuw afgezaand. Het bestaande cultuurland werd voor een deel overstoven: de jonge duinen kwamen deels op de oude te liggen. Sporen van het cultuurland zijn daar dan ook verdwenen. Voor sommige dorpen werd de landbouw bemoeilijkt en er werden nieuwe kustnederzettingen gesticht: denk in dit verband aan Zandvoort en Wijk aan Zee, die vissersplaatsen werden.

In de Vroege Middeleeuwen werd het kustgebied vrij intensief bewoond geweest. Namen als Haarlem, Heemstede, Castricum en Heemskerck herinneren aan bewoning in die tijd. Alle hebben een zogenaamde -heem naam; een voor die tijd kenmerkende manier om een woonplaats aan te duiden. De langgerekte strandwal, wat we de geest noemen (Uitgeest!), was in gebruik als akkerland. Om het bouwland lag een houtwal die onder meer diende als bescherming tegen het vee. De lagere gebieden buiten of tussen de strandwallen waren in gebruik als grasland. Op de grens van bouw en grasland, dus om de geest heen, lagen wegen die aan de uiteinden bij elkaar kwamen. Langs de wegen lagen de boerderijen.

VERKEERSFUNCTIE

De smalle strook land achter de duinen vormde lange tijd de enige manier om van het zuiden naar het noorden te komen. De rest van het gebied was een ontontgonnen wildernis, terwijl de duinen zelf ook niet erg toegankelijk waren. Het is dan ook geen wonder dat hier een belangrijke doorgaande weg over liep; deze Heerenweg (naar 'heer' ofwel de koning) bestaat nog steeds. Tot op heden is dit de belangrijkste doorgaande provinciale weg door de Bollenstreek naar Haarlem en verder richting Alkmaar. Langs deze weg stond om strategische redenen een flink aantal kastelen: onder meer Dever, ter Kleef, Brederode, Velsen, Oud Haarlem en de abdij van Egmond. Van deze kastelen resteren nu nog slechts ruïnes. De Heerenweg vormde tevens het kristallisatiepunt voor de bewoning in de duinstreek. Alle dorpen en steden zijn langs de weg ontstaan en daar vandaan uitgebreid. Zelfs in Haarlem is dit nog duidelijk zichtbaar: de Rijksstraatweg-Middenweg, de Gierstraat-Kleine en Grote Houtstraat en de Dreef zijn duidelijke structurerende

Rijswijk op de kaart van het Hoogheemraadschap van Delfland door Kruikius (1712). Het hoger gelegen bouwland kenmerkt zich doordat waterhoudende sloten ontbreken. Duidelijk zijn de wegen op de randen van de geest te herkennen. De meeste boerderijen waren intussen uitgegroeid tot buitenplaatsen, die hun uitbreidingen vooral realiseerden in de vlakke graslanden om de geest.

elementen in het stadsbeeld. De venige strandvlaktes tussen de strandwallen waren niet de aantrekkelijkste plaatsen om te wonen. Maar toen de nederzettingen zich uitbreidden en er geen plaats meer was op de strandwal, vonden nieuwe uitbreidingen plaats op de strandvlaktes. De eerste wijken die zo onstonden waren echte arbeiderswijken. De midden- en hogere klassen wisten zich op het zand te handhaven. Voor Den Haag is dit wellicht het treffendst weergegeven door Henk Schmal in de titel van zijn proefschrift: *Den Haag of 's-Gravenhage?*, waarbij Den Haag het arbeidersdeel van de stad op het veen is en 's-Gravenhage staat voor het statige deel van de stad op het zand.

SUBURBANISATIE

Een ander kenmerk van de bewoning in het duingebied vormen de talrijke buitenplaatsen. In Holland lieten vermogende stedelingen tijdens de Gouden Eeuw in het zandgebied buitenplaatsen bouwen. De lommerrijke omgeving, gecombineerd met de nabijheid van de stad maakte met name Kennemerland tot een gewilde vestigingsplaats. In Velsen lag langs het voormalige Wijkermeer een keten van buitenplaatsen, waarvan er nu nog drie over zijn: Beeckestein, Velserbeek en Waterland. De naamgeving verraadt al dat ook de aanwezigheid van water, in dit geval uit de duinen komende beekjes, een vestigingsfactor vormde. Conform de ideeën van de zeventiende en achttiende eeuw werden buitenplaatsen in geometrische of Franse stijl aangelegd. In de negentiende eeuw werd het ideaal juist de landschaps- of Engelse stijl. In Beeckestein liggen beide typen achter elkaar. In de tweede helft van de negentiende eeuw kwam een nieuwe ontwikkeling op gang in het duingebied: de suburbanisatie langs de nieuwe spoorwegen. Dorpen als Bloemendaal en Sant-

poort hadden relatief snel een station. Talrijke grotere plaatsen moesten nog enige decennia wachten alvorens het hun beurt was. De komst van het spoor was voor welgestelde stedelingen het sein om zich permanent buiten de stinkende en benauwde stad te vestigen. Als altijd had het zandgebied een grote aantrekkingskracht. Kennemerland kreeg nieuwe rijke bewoners en er verschenen grote villadorpen: Bloemendaal, Aerdenhout, Bergen. De vestiging was niet alleen landschappelijk aantrekkelijk, maar ook financieel. De lokale belastingen waren bijzonder laag en de grond was goedkoop en ruim voorhanden; een waar paradys dus. We kunnen de aanleg van de buitenplaatsen en de ontwikkeling van de villadorpen dan ook vrijwel in elkaars verlengde plaatsen.

De meest recente ontwikkeling in het duingebied is de opkomst van het strandtoerisme, waarvan met name Zandvoort, Scheveningen, maar ook Wijk aan Zee, Castricum en Bergen profiteren. Van een relatie met de natuurlijke ondergrond, anders dan de aanwezigheid van het strand, is hier geen sprake meer. De massaliteit van de tegenwoordige badcultuur heeft in veel gevallen een verschromping van de herkenbaarheid van het landschap tot gevolg.

GRONDGEBRUIK

Het duingebied had verschillende functies, waaronder die van houtleverancier en jachtterrein. Het uitzetten van konijnen voor de jacht en de voortdurende houtkap leidde er op den duur toe dat de duinen een kale vlakte werden en massaal gingen verstuingen. Pas in de vorige eeuw is dit proces tot staan gebracht dankzij herbebossing. De oude duinen werden in de zeventiende eeuw vooral gebruikt voor de zandwinning voor de groeiende Hollandse steden. De slappe veenbodem werd met commer-

cieel gewonnen duinzand verstevigd. Zo had de burgemeester van Amsterdam Jan Six in 1722 de heerlijkheid Hillegom verworven. Ten behoeve van de zandwinning voor nieuwbouw (onder andere de Amsterdamse Grachtengordel) liet hij zanderijvaarten aanleggen die oost-west waren gericht. Deze vaarten liepen dood in de duinen. In de Bollenstreek en Noord-Holland zijn nog tal van dergelijke vaarten overgebleven, zoals de Zandvaart in Heemstede en de Jan Gijzenvaart in Haarlem. De zandwinning werd na 1850 echt grootschalig toen de steden in het westen groeiden als kool. In de Bollenstreek veranderde het landschap drastisch: de gehele 'binnenduinrand' veranderde van een heuvelachtig gebied in een enkele meters lager gelegen vlakke. Dwars door het gebied heen werden nieuwe zanderijvaarten aangelegd. Alleen de boerderijen, huizen en wegen bleven hoger liggen. In de Bollenstreek is dit op sommige plaatsen nog heel goed te zien. Na de afzandingen bleef er een kale vlakke over, die we geestgronden noemen. De geestgronden bleken uitermate geschikt om bollen op te kweken.

Aan het eind van de 18de eeuw nam de belangstelling voor landbouw in de duinen toe en werden er ontginningmaatschappijen opgericht. Rond 1800 kwam in Noord-Holland de verbouw van tuinbouwproducten opzetten, met name die van de duinaardappel, kersen en aardbeien. Heden ten dage resteert van dit tuinbouwgebied nog een klein deel in Beverwijk, rond de Creuzberglaan. Door de verlaging van de grondwaterspiegel als gevolg van voortdurende waterwinning is de duinlandbouw grotendeels verdwenen.

WATERWINNING

Sinds het ontstaan van de jonge duinen is een grote ondergrondse voorraad zoet wateront-

staan. Omdat zoet water lichter is dan zout water en omdat de grondwaterstand in de duinen altijd al hoger is dan het zeeniveau, wordt het zoute zeewater verdrongen door zoet water. Thans ligt de grens tussen zoet en zout water op ongeveer negentig meter diepte. Er is dus sprake van een enorme zoetwaterzak. Dit water stroomt weg langs twee wegen: naar zee of naar de binnenduinrand in 'rellen' en bronnen. Het bekende pretpark Duinrell in Wassenaar dankt hier zijn naam aan. Sommige oude bronnen in de duinen hadden al vroeg een heilig karakter. Denk in dit geval aan de Willibrordusput in Heiloo. Het van oorsprong zuivere duinwater is eeuwen lang gebruikt als grondstof voor bierbrouwerijen (Haarlem), papiermolens (Schoorl, Bergen, Egmond aan de Hoef) en voor linnenblekerijen (Haarlem, maar ook Texel). Gebruik als drinkwater was echter minstens zo belangrijk, want het stadswater was zwaar vervuild omdat het tevens fungeerde als open riool.

Vanaf het midden van de negentiende eeuw zijn in de duinen waterleidingbedrijven opgezet. Het water wordt uit de duinen gewonnen en naar de steden getransporteerd. De Amsterdamse waterleidingduinen bij Zandvoort zijn bekend, maar ook bij Heemskerk en Den Helder wordt op grote schaal water gewonnen. De onttrekking is echter in de laatste decennia zo snel gegaan, dat er tegenwoordig eerst rivier- of IJsselmeerwater wordt geïnfiltrerd, alvorens het wordt opgepompt. Dit heeft als nadeel dat het duinzand wordt vervuild. De wateronttrekking heeft in 150 jaar geleid tot een verlaging van de grondwaterstand en inkrimping van de zoetwaterzak met dertig meter. Landbouw is daarmee zo goed als onmogelijk geworden.

Het duinlandschap neemt in ons land een bijzondere plaats in. Er heeft zich in vergelijking

met de rest van het land een bewoningspatroon ontwikkeld, waarin we de natuurlijke uitgangssituatie nog heel goed kunnen herkennen, zowel in het bewoningspatroon als in de loop van de oudste wegen. Dit geldt zelfs in de steden. In het gebied vond al vroeg bewoning plaats, zeker in vergelijking met het aangrenzende veengebied. Sedert de achttiende eeuw vormt het duinlandschap een aantrekkelijk woonklimaat voor het welgestelde deel van de natie: de binnenduinrand van Noord- en Zuid-Holland kenmerkt zich door een bijna aaneengesloten rij van villadorpen, slechts onderbroken door de bedrijvigheid in de IJmond. Het grondgebruik is typerend: zandwinning voor woningbouw en waterwinning. Het gebied dient daarmee min of meer als 'wingewest' voor de steden. De betekenis van de hedendaagse badcultuur tenslotte mag niet worden vergeten.

Geraadpleegde literatuur

S. Barends et al, Het Nederlandse Landschap, een historisch-geografische benadering. Matrijs, Utrecht 4e druk, 1992.

Provincie Noord-Holland, Monumenten Inventarisatie Project. Gemeentebeschrijvingen van Haarlem, Bloemendaal, Velsen, Beverwijk, Akersloot, Uitgeest en Alkmaar. Regiobeschrijvingen van Noord-Kennemerland, Zuid-Kennemerland en Waterland. Haarlem 1991/92

R. Roos, Bewegon kustlandschap, duinen en polders van Noord-Kennemerland, Haarlem, 1995

Stiboka, De bodem van Noord-Holland, Wageningen, 1974.

H. Schmal, Den Haag of 's-Gravenhage, de 19de-eeuwse gordel, een zone gemodelleerd door zand en veen, Matrijs, Utrecht, 1995

M. Wagenaar, Amsterdam 1876-1914, economisch herstel, ruimtelijke expansie en de veranderende ordening van het stedelijk grondgebruik, Amsterdamse Historische Reeks no. 16, Amsterdam, 1990

*Edwin Raap studeerde sociale geografie aan de Universiteit van Amsterdam.

